

<https://doi.org/10.32849/2409-9201.2022.21.15>

УДК 340.134

**ЮРИДИЧНА КЛІНІКА ЯК ФОРМА
НАВЧАННЯ І ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ПРАВОВУ
ДОПОМОГУ**

Євгенія ДУЛІБА

доктор юридичних наук, професор кафедри
конституційного права та галузевих
дисциплін

Навчально-науковий інститут права
Національного університету водного
господарства та природокористування (Київ)

<https://orcid.org/0000-0003-2651-4977>**Владислав ТЕРЕМЕЦЬКИЙ**

доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник, професор
кафедри конституційного, адміністративного
та фінансового права

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)
Академія праці, соціальних відносин і
туризму (Київ)

<https://orcid.org/0000-0002-2667-5167>

Навчання правничому професіоналізму та етиці є життєво важливою частиною будь-якої навчальної програми юридичної освіти. Студенти-юристи повинні усвідомлювати важливість того, ким вони є як юристи і що повинні робити для набуття необхідних навичок майбутнього юриста-професіонала. Тому саме для підвищення рівня практичних знань, умінь і навичок студентів-юристів, їх навчання у дусі дотримання і поваги до принципів верховенства права, справедливості тощо на базі вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації юридичного профілю створюються і діють юридичні клініки. Доступ до правової допомоги є ключовим критерієм для забезпечення доступу до правосуддя. Є типові проблеми, з якими стикаються різні особи, які потре-

UDC 340.134

**LEGAL CLINIC AS A FORM OF
TRAINING AND ENSURING THE
REALIZATION OF THE RIGHT TO
LEGAL AID**

Duliba, Yevgenia

Doctor of Law, Professor of the Department of
Constitutional Law and Branch Disciplines

Educational and Scientific Institute of Law of
the National University of Water Management
and Environmental Management (Kyiv)

Teremetskyi, Vladyslav

Doctor of Law, Professor, Leading Researcher,
Professor of the Department of Constitutional,
Administrative and Financial Law

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)
Academy of Labour, Social Relations and
Tourism (Kyiv)

Training the legal professionalism and ethics is a vital part of any educational program in legal education. Law students must be aware of the importance of who they are as lawyers and what they must do to acquire the necessary skills of the future professional lawyer. That is why legal clinics are formed and operate on the basis of higher educational institutions of III-IV levels of legal profile accreditation to increase the level of practical knowledge, abilities and skills of students-lawyers, their training in the spirit of observance and respect to the principles of the rule of law, justice, etc.

Access to legal aid is a key criterion for ensuring access to justice. There are typical problems faced by various individuals who need legal help. Legal aid

бують юридичної допомоги. Юридична допомога дозволяє людям зрозуміти та реалізувати свої права та може допомогти усунути настання небажаних наслідків.

Юридичні клініки є зразком формування правничого професіоналізму, цінностей та етики юриста, зразком для наслідування в юридичній практиці як повинен поводитися практикуючий юрист і який внесок може зробити для покращення справедливості у суспільстві. Саме юридичні клініки роблять студентів більш активнішими, допомагають на практиці побачити як діють правові норми. В юридичних клініках студенти-юристи займаються юридичною практикою під наглядом керівника-практика в умовах, що покликані допомогти закріпити на практиці отримані знання і досягнути досконалості на практиці.

Саме запровадження клінічної юридичної освіти як способу подолання розриву між теорією і практикою призвело до визнання юридичних клінік найкращими формами здобуття освіти, які мотивують студентів до розвитку почуття професіоналізму, етики, соціальної відповідальності, сприйняття демократії та верховенства права.

Водночас однією з проблем, з якою стикаються як юридичні клініки в Європі, так і європейська мережа клінічної юридичної освіти, є необхідність розробки стандартів для юридичних клінік Європи загалом.

Надаючи можливість закріпити на практиці теоретичні знання, юридичні клініки стали не лише формою навчання, але й формою забезпечення реалізації права на правову допомогу у багатьох країнах світу.

Ключові слова: юридичні клініки, клінічна юридична освіта, правова допомога, безоплатна правова допомога, доступ до правосуддя, верховенство права

enables people to understand and exercise their rights and can help prevent unwanted consequences. Legal clinics are an example of the formation of legal professionalism, values and ethics of a lawyer, an example of the investigation in the legal practice of how a lawyer should behave and what contribution can be made to improve justice in society. The legal clinics make students more active and help in practice to see how legal norms work. In legal clinics, law students engage in legal practice under the supervision of the head lawyer in conditions that are designed to help consolidate the obtained knowledge and achieve perfection in practice.

It was the introduction of clinical legal education as a way of bridging the gap between theory and practice that led to the recognition of legal clinics as the best forms of education that motivate students to develop a sense of professionalism, ethics, social responsibility, perception of democracy and the rule of law.

At the same time, one of the problems facing both legal clinics in Europe and the European network of clinical legal education is the need to develop standards for legal clinics in Europe in general.

By providing an opportunity to consolidate theoretical knowledge in practice, legal clinics have become not only a form of study but also a form of ensuring the realization of the right to legal aid in many countries of the world.

Keywords: legal clinics, clinical legal education, legal aid, free legal aid, access to justice, rule of law

Однією з цілей сталого розвитку до 2030 року ООН є «сприяння справедливим, мирним та інклюзивним суспільствам», в якій знаходить своє відображення положення ст. 7 Декларації прав людини ООН про те, що «всі люди рівні перед законом і мають право без

будь-якої дискримінації на рівний захист закону» [1; 2]. Однак поряд із цим у сучасному світі і надалі існує глобальна прогалина у правосудді, а дві третини людства страждають від відсутності реального доступу до правосуддя. Так, щонайменше 253 млн людей живуть у надзвичайних умовах несправедливості, понад 200 млн живуть у країнах або спільнотах, де високий рівень незахищеності ускладнює їм можливість досягнути справедливості, 1,5 млрд людей мають проблеми із правосуддям, які вони не можуть вирішити, 4,5 млрд людей позбавлені можливостей, які надає закон [3]. Тому сприяння захисту прав і свобод людини і громадянина, їх всебічна охорона є фундаментальними цінностями правової, демократичної, соціальної держави, орієнтиром для всієї системи органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Погляд на те, що студенти-юристи, так само як і студенти-медики, можуть краще вчитися, коли їм надаються можливості застосувати свої навички на практиці, призвів до появи юридичної клінічної освіти в США як нової форми юридичної освіти і переосмислення права та запровадження такої освіти в більшості країн світу [4]. Розпочавшись у США, клінічний правовий рух швидко поширився на всіх континентах. У Європі запровадження клінічної юридичної освіти відбувалося швидше в її Центральній та Східній частині, ніж у Західній. Це пов'язано з тим, що протягом тривалого часу країни Західної Європи мали традиційно консервативні підходи до юридичної освіти і не сприймали клінічну юридичну освіту. В більшості університетах правова традиція юридичної освіти ґрунтувалася на переважанні академічного стилю викладання та формальних критеріїв отримання юристами знань і професійних навичок [4].

Важливу роль у створенні простору для інновацій таких як юридичні клініки відіграв Болонський процес, який створив Європейський простір вищої освіти [5]. Головною особливістю Болонської декларації було сприяння зосередженню уваги не на гармонізації вищої освіти в Європі як такої, а радше на прозорості, необхідній для підвищення мобільності студентів і викладачів [6; 7]. Запровадження Болонської реформи, яка діє по всій Європі, стимулювало поширення інтерактивного навчання та клінічної освіти в Західній Європі. Щоб залишатися конкурентоспроможними на міжнародному рівні, західноєвропейським університетам довелося змінити свою юридичну освіту відповідно до програм Кембриджа. Це створило стимул для впровадження більш інноваційних курсів та інтерактивних методів навчання, які покликані залучити студентів і підготувати їх до глобальної юридичної практики. Таким чином, за останнє десятиліття відбулося значне зростання кількості клінічних програм у західноєвропейських юридичних школах [8].

Впровадження системи клінічної юридичної освіти на факультетах права в країнах світу минулого століття дало якісно новий поштовх розвитку вищої юридичної освіти загалом. Клінічна юридична освіта певною мірою компенсувала певні недоліки системи вищої юридичної освіти, поєднуючи досвід студентів набутий в аудиторії з реальними випадками клієнтів під наглядом викладачів-практиків.

Створюючи юридичні клініки, навчальні заклади переслідують дві основні цілі: 1) ціль соціальної справедливості шляхом розширення правових можливостей соціально незахищених осіб та груп шляхом надання безоплатних юридичних послуг; 2) освітню ціль, тобто навчання студентів-юристів юридичним навичкам і підготовка їх до виконання соціальних обов'язків [9]. Зупинимось на цьому більш детально.

Варто почати з того, що доступ до правосуддя є основним принципом верховенства права. Доступ до правосуддя є важливою умовою для ефективної реалізації прав людини, а також для демократії та верховенства права. Доступ до правосуддя передбачає правовий захист, правову обізнаність, юридичну допомогу та консультації, ухвалення судових рішень, виконання та нагляд громадянського суспільства [12]. За відсутності доступу до правосуддя люди не можуть реалізувати свої права і свободи, оскаржити дискримінацію або притягнути до відповідальності осіб, які приймають рішення [11].

Доступ до правосуддя є головним викликом для розбудови демократії та соціального миру у світі. До того ж забезпечення доступу до правосуддя є складним для більшості

розвинених країн світу і країн, що розвиваються. Перешкоди для доступу до правосуддя впливають на розвиток будь-якої держави, а зменшення бідності, сталий розвиток і доступ до правосуддя фундаментально пов'язані між собою. Не має доступу до правосуддя там, де громадяни бояться системи, вважають її чужою та не мають доступу до неї; де система правосуддя є фінансово недоступною, де особи не мають інформації або знань про свої права, де є слабка система правосуддя. Обмежений доступ до правосуддя позбавляє окремих осіб і громади можливості відстоювати свої права та захищатися від несправедливості. Таким чином, доступ до правосуддя пов'язаний з економічним зростанням і соціальним розвитком.

Саме юридичні клініки в усьому світі покращили доступ до правосуддя в різних країнах, особливу увагу зосереджуючи на наданні безоплатної правової допомоги тим особам, які зазвичай позбавлені права на отримання таких послуг. Надаючи безкоштовні юридичні послуги для різних верств населення, юридичні клініки покликані розвивати професійні практичні навички студентів із сучасного розуміння ролі соціально орієнтованого професіонала у сприянні верховенства права, забезпеченні доступу до правосуддя та розв'язанні соціальних проблем [12]. Як приклад можна навести систему юридичних клінік Республіки Польща, яка є єдиною країною в Центрально-Східній Європі, що надає значну частину національних послуг правової допомоги через юридичні клініки. Аналізуючи дані діяльності 27 юридичних клінік, що функціонують в Польщі, варто зазначити, що протягом довгого часу юридичні клініки розглядали численну кількість справ. Зокрема, у 2011-2012 навчальному році юридичні клініки розглянули 13 379 справ, у 2014-2015 навчальному році – розглянуто 10 693 справ, у 2015-2016 навчальному році – 8 424 справ, у 2017-2018 навчальному році – 5 757 справ, у 2018-2019 навчальному році – 4 414 справ, у 2019-2020 навчальному році – 2 547 справ [13].

Доступ до правової допомоги є ключовим критерієм для забезпечення доступу до правосуддя. Є типові проблеми, з якими стикаються різні особи, які потребують юридичної допомоги. Юридична допомога дозволяє людям зрозуміти та реалізувати свої права та може допомогти усунути настання небажаних наслідків.

Клінічна юридична освіта надає студентам-юристам досвід реальної роботи. Дозволяючи студентам зустрічатися з клієнтами, подавати позовні заяви, проводити дослідження справ та керувати реальними справами, юридична клініка допомагає закріпити знання, отримані в аудиторіях, що в майбутньому стає основою практичної діяльності таких юристів.

Робота в юридичній клініці є цінною для студентів, адже допомагає майбутнім юристам сформувати високий рівень правової свідомості та правової культури, сприяє розвитку професійних навичок, і прийняттю обґрунтованих рішень згідно з чинним законодавством.

Юридична клініка допомагає студентам розвинути такі навички, як здатність до критичного мислення, комунікабельність, здатність до встановлення справедливості. Практика в юридичній клініці – це безпрецедентний досвід, який дозволяє студентам розвивати свої навички із проведення опитувань клієнтів, дослідження фактів, аналізу нормативно-правової бази, оформлення процесуальних документів та ведення документації, спілкування з державними органами, а також із володіння юридичною етикою.

Варто виділити переваги, які можуть отримати студенти від участі в роботі юридичної клініки:

- 1) удосконалення юридичної освіти, отримання професійного досвіду під кваліфікованим керівництвом;
- 2) отримання знань про «живий закон» та його невідповідність академічному праву, як результат зустрічі з клієнтами і аналіз реальних проблем;
- 3) розвиток навичок, пов'язаних з комунікацією, міжкультурного спілкування;
- 4) навчання кооперативній та міждисциплінарній роботі;
- 5) зміцнення етичних принципів через особисту відданість захисту прав людини, розуміння того, як закон може служити соціальній справедливості [4].

Клінічні юридичні школи значно відрізняються між собою через відмінності в правових

системах, професійній та академічній культурі, що призвело до розвитку різноманітних відмінних національних та регіональних підходів до клінічної освіти. Поряд з цим проведений аналіз функціонування юридичних клінік у багатьох державах, надав можливість зробити висновок, що найбільш надійні та ефективні юридичні клініки повинні об'єднувати 5 компонентів:

- 1) надання юридичних консультацій або послуг реальним клієнтам здійснюється студентами-юристами під наглядом викладача-практика;
- 2) клієнтами клініки є особи, які не мають ресурсів для залучення адвоката або це є особа з уразливої групи населення;
- 3) вся робота студентів-юристів ретельно перевіряється, регулярно контролюється викладачем-практиком закладу освіти, де знаходиться клініка;
- 4) участь студентів юридичного факультету забезпечується академічним кредитом у закладі, в якому навчається студент, та інтегрованою частиною курсу навчання в юридичній школі;
- 5) студента готують до взаємодії з клієнтами за допомогою підготовчого або паралельного курсу навчання, який фокусується на доктрині, навичках, етиці та цінностях професійної практики в галузі права [14; 15].

Саме запровадження клінічної юридичної освіти як способу подолання розриву між теорією і практикою призвело до визнання юридичних клінік найкращими формами здобуття освіти, які мотивують студентів до розвитку почуття професіоналізму, етики, соціальної відповідальності, сприйняття демократії та верховенства права.

До того ж юридичні клініки різних країн тісно поєднані з особливостями кожного закладу освіти з точки зору досвіду юридичної школи та спеціалізації студентів. Юридичні клініки можуть бути загального спрямування або мати певну спеціалізацію. Наприклад, в Університеті Кента (Бельгія), в Університеті Турині (Італія) функціонують юридичні клініки з прав людини та міграції, що надають юридичні консультації і юридичну допомогу для різних осіб з питань європейської політики та законодавства у сфері міграції та з питань вільного пересування в ЄС [16; 17].

Сьогодні клінічна юридична освіта у світі визнана потужною педагогічною моделлю, невід'ємною частиною юридичної освіти, яка залучає студентів у життя спільноти з орієнтацією майбутніх юристів на набуття навичок комунікації, спілкування з клієнтами, командної роботи, творчого мислення. Результати клінічної юридичної освіти для студентів і клієнтів, якими б позитивними вони не були, є лише частковим обґрунтуванням для юридичних клінік. Юридичні клініки не лише навчають студентів-юристів, а й сприяють верховенству права та розвитку громадянського суспільства, довгостроковому розвитку сектору юстиції та просуванню соціальної справедливості шляхом налагодження міцних, професійних відносин з клієнтами адвоката, а також взаємовигідних зв'язків між юристами, неурядовими організаціями та громадськими групами суспільства.

Одним із таких прикладів може слугувати діяльність юридичних клінік в Європі під час війни в Україні і їх зосередження на наданні юридичних консультацій та послуг для українців. Наприклад, студентами юридичної клініки Університету Помпеу Фабра (Іспанія) розроблено спеціальну програму правової підтримки українців, що прибули до Барселони, яка включає допомогу в процесі подання заявки на отримання спеціальних дозволів на проживання та юридичних супровід у всіх інших процедурах, необхідних для проживання в Іспанії (реєстрація місця проживання, підписання договорів оренди, подача заявки на пільги, відкриття банківських рахунків тощо) [18]. Аналогічну інформацію розроблено студентами юридичної клініки Вільнюського університету (Литва) [19], ІЕ Університету (Іспанія) [20]. Про можливість отримання юридичної консультації чи допомоги заявили і інші юридичні клініки різних вузів у Польщі [21; 22; 23].

Цікавим фактом є те, що розвиток юридичних клінік в юридичних закладах освіти Європи призвів до виникнення Європейської мережі з клінічної юридичної освіти. До основних цілей Європейської мережі клінічної юридичної освіти належать: сприяння,

підтримка та просування програм клінічної юридичної освіти по всій Європі; сприяння транснаціональному обміну інформацією та співпраці щодо клінічної юридичної освіти, шляхом надання конкретних інструментів для обміну інформацією про методи навчання, ефективні практики серед викладачів, таких як веб-сайти та бази даних; сприяння дослідженням клінічної юридичної освіти та створення платформ для обміну відповідними дослідницькими продуктами; підтримка та впровадження адвокаційних проєктів на регіональному, національному або європейському рівні з метою підвищення обізнаності в Європі про заслуги та переваги клінічної юридичної освіти; проведення конференцій, семінарів та тренінгів; надання платформи для сприяння транснаціональним проєктам з інноваційних методів юридичної освіти та чутливості до соціальної справедливості через юридичну освіту; сприяння транснаціональному навчанню, візитів та програм обміну; сприяння співпраці між програмами клінічної юридичної освіти та юридичними фахівцями [24].

Важливим для існування юридичних клінік є наявність стандартів діяльності. У багатьох країнах Європи діяльність юридичних клінік стандартизована для збереження достатнього високого рівня клінічної освіти. Наприклад, відповідно до Стандартів діяльності польських юридичних клінік виділено такі основні аспекти для функціонування клінік, як:

1) юридична клініка забезпечує надійність наданих послуг, щотижня проводяться семінари для обговорення справ, над якими зараз працює клініка;

2) юридична клініка забезпечує нагляд викладачів за студентами, при цьому протягом одного навчального року студент бере участь у розгляді не менше 2 випадків і один викладач не може безпосередньо наглядати за більш ніж 16 студентами;

3) юридична консультація, що надається клінікою, є безкоштовною;

4) юридична клініка забезпечує необхідну конфіденційність її послуг;

5) юридична клініка забезпечує захист наданих клієнтами документів; і не приймає оригінальні версії документів;

6) юридична клініка встановлює секретаріат за сферою діяльності та на особливості його діяльності;

7) перед прийняттям справи юридична клініка інформує клієнта письмово про правила надання клінічних послуг, зокрема заявляючи, що: студент – це особа, яка приймає справу, студент і працівник юридичної клініки не можуть відмовити в доказі або відповіді на питання суду, прокурора або будь-якого іншого уповноваженого органу, юридична клініка не приймає справ, у яких адвокат або юридичний радник вже бере участь, клієнт має право звернутися з будь-якими коментарями щодо наданих юридичних порад до Правління Фонду юридичних клінік, юридичні консультації надаються виключно письмово, юридична клініка пропонується тільки для тих осіб, які не можуть дозволити собі оплату за юридичну консультацію через складний фінансовий стан;

9) юридична клініка проводить кваліфікаційну процедуру для своїх клієнтів, яка полягає в тому, щоб переконатися, що клієнт не може дозволити собі оплатити юридичну консультацію; у разі виникнення обставин, що свідчать про те, що клієнт може дозволити собі таку послугу, запропоновану адвокатом або юридичним радником, юридична клініка негайно перепідписує справу;

10) юридична клініка встановлює, згідно з належними нормами права, інформаційну систему про клієнтів, яка має гарантувати мінімальний ризик виникнення конфлікту інтересів;

11) юридична клініка зобов'язана укласти договір страхування відповідальності за збитки, сума гарантії не може бути нижчою за 10 000 євро [25].

Водночас однією з проблем, з якою стикаються як юридичні клініки в Європі, так і європейська мережа клінічної юридичної освіти, є необхідність розробки стандартів для юридичних клінік Європи загалом. Це питання неодноразово обговорювалося на конференціях Європейської мережі клінічної юридичної освіти [26; 27].

Встановлення стандартів для юридичних клінік може визначати мінімальні вимоги для юридичних клінік в Європі і вирішувати як освітні, так і практичні питання, пов'язані з

клінічною роботою. Зокрема, питання організаційно-правової форми юридичних клінік, питання виконання студентами діяльності та рівня контролю за нею, питання щодо форми правової допомоги, які пропонує клініка, питання стосовно фінансування та інтеграції юридичної клініки в програму навчання юридичного факультету.

Підсумовуючи викладене, варто зазначити, що запровадження клінічної юридичної освіти як способу подолання розриву між теорією та практикою призвело до визнання юридичних клінік найкращими формами навчання у світі, які мотивують студентів до розвитку почуття професіоналізму, етики, соціальної відповідальності, сприяють демократії та верховенству права.

Юридична клініка в сучасних реаліях є найефективнішим інструментом набуття практичних навичок для студентів, які в процесі залучення до роботи юридичної клініки можуть консолідувати теоретичні знання шляхом надання правової допомоги. Клінічний досвід пропонує безцінну можливість використовувати отримані теоретичні знання з юриспруденції на практиці задля розширення доступу певної категорії осіб до юридичної допомоги та правосуддя.

Посилання:

1. United Nations. Universal declaration of human rights (1948). URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
2. 17 Goals to Transform Our World. URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/>
3. Task Force on Justice (2019). Justice for All – Final Report. (New York: Center on International Cooperation, 2019), URL: <https://www.justice.sdg16.plus/>
4. Bartoli Clelia. Legal clinics in Europe: for a commitment of higher education in social justice. URL: http://www.dirittoquestionipubbliche.org/page/2016_nSE_Legal-clinics-in-Europe/DQ_2016_Legal-Clinics-in-Europe_specialissue.pdf
5. Terry, L. S. The Bologna process and its impact in Europe: It's so much more than degree changes. *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, 2008. 41(107), 113–114.
6. The Bologna Declaration of 19 June 1999. URL: https://www.eurashe.eu/library/bologna_1999_bologna-declaration-pdf/
7. Hovhannisian Lusine. Clinical Legal Education and the Bologna Process, PILI Papers, Number 2, Dec. 2006, at 5 (citations omitted). URL: www.pilnet.org/public-interest-law-resources/25-clinical-legal-education-and-the-bologna-process.html
8. Genty, P. Reflections on US Involvement in the Promotion of Clinical Legal Education in Europe. In A. Alemanno & L. Khadar (Eds.), *Reinventing Legal Education: How Clinical Education Is Reforming the Teaching and Practice of Law in Europe* 2018, pp. 29-43. Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/9781316678589.002
9. Meghdadi Mohammad Mahdi, Nasab Ahmad Erfani. The role of legal clinics of law schools in human rights education; Mofid University legal clinic experience. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. 2011. Vol. 15. Pages 3014-3017, <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2011.04.234>
10. Teremetskyi V., Duliba Ye., Drozdova O., Zhukovska L., Sivash O., Dziuba Iu. Access to Justice and Legal Aid for Vulnerable Groups: New Challenges Caused by the Covid-19 Pandemic. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2021 Vol: 24 Issue: 1S. p. 1-11.
11. United Nations and the Rule of Law (2021). Access to Justice. URL: <https://www.un.org/ruleoflaw/thematic-areas/access-to-justice-and-rule-of-law-institutions/access-to-justice/>
12. Definition of a legal clinics. URL: <http://encle.org/about-encle/definition-of-a-legal-clinic>
13. Summary of the academic year 2019/2020 activity in Polish legal clinics. URL: <https://www.fupp.org.pl/en/legal-clinics/publications/reports/297-summary-of-the-academic-year-2019-2020-activity-in-polish-legal-clinics>
14. Bryant, S., Milstein, E. S., & Shalleck, A. C. *Transforming the education of lawyers: The theory and practice of clinical pedagogy*. 2014. Durham: Carolina Academic Press
15. Wilson R.J. Legal Aid and Clinical Legal Education in Europe and the USA: Are They Compatible? In: Halvorsen Rønning O., Hammerslev O. (eds) *Outsourcing Legal Aid in the Nordic Welfare States*. 2018. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-46684-2_11
16. The EU Rights Clinic of the University of Kent in Brussel. URL: <https://blogs.kent.ac.uk/eu-rights-clinic/about-us/>
17. The European Human Rights and Migration Law Clinic in Turin. URL: https://www.clinichelegali.unito.it/do/home.pl/View?doc=/strategic_litigation/panoramica.html

- 18.The UPF Legal Clinic coordinates an aid programme for Ukrainian refugees in Barcelona. URL: https://www.upf.edu/en/web/focus/ucraina/-/asset_publisher/7m3tYIt0iFGh/content/id/257044360/maximized
- 19.Help for Ukrainians in Lithuania. URL: <https://teisesklinika.lt/ukraina-en/>
- 20.IE University Law School’s Legal Clinic drafted a legal guide to support Ukrainian refugees that arrive in Spain. URL: <https://www.ie.edu/law-school/news-events/news/ie-university-law-schools-legal-clinic-drafted-legal-guide-support-ukrainian-refugees-arrive-spain/>
21. Pomoc prawna dla obywateli Ukrainy. URL: https://poradnia.law.uj.edu.pl/poradnia/aktualnosci-/journal_content/56_INSTANCE_CopcvGZkL3Jg/121939963/149702656
- 22.Student Legal Services support people arriving from Ukraine. URL:<https://english.swps.pl/we-the-university/our-news-and-events/news/33018-student-legal-services-supports-people-arriving-from-ukraine>
23. Support at the University of Lodz. URL: <https://www.uni.lodz.pl/en/university-of-lodz-for-ukraine/legal-assistance>
- 24.The European Network for Clinical Legal Education. URL: <https://www.encle.org/about-us/what-is-encle>
- 25.Uchwały Radę Fundacji Uniwersyteckich Poradni Prawnych nr 9/2014 z dnia 08.03.2014 r. “Standardy działalności uniwersyteckich poradni prawnych”. URL: <http://www.fupp.org.pl/kliniki-prawa/standardy>
- 26.ENCLE Round Table on European Standards for Clinical Legal Education. URL: <https://www.encle.org/events-and-news/events/encle-round-table-on-european-standards-for-clinical-legal-education>
- 27.Skills Transfers in Academia: A Renewed Strategy Enhancing legal clinics in the European Union (STARS). URL: <http://www.lawstars.eu/>

Статтю було подано	01.12.2022	The article was submitted
Статтю було доопрацьовано	02.12.2022	The article was revised
Статтю було прийнято	07.12.2022	The article was accepted